

Karol Dziuda

BADANIA NAD WIZJĄ ROLI RZECZYPOSPOLITEJ W EUROPIE ŚRODKOWO- -WSCHODNIEJ W POLSKICH KONCEPCJACH GEOPOLITYCZNYCH, GOSPODARCZYCH I CYWILIZACYJNO-KULTUROWYCH W XX WIEKU

Założenia, zakres i uwarunkowania

Wiek XX był okresem, w którym mapa Europy Środkowo-Wschodniej kilkakrotnie podlegała znacznym, a często i gwałtownym przeobrażeniom. Uwarunkowania, w jakich wówczas przyszło żyć zamieszkującym ten obszar narodom, z pewnością nie należały do najłatwiejszych, co było wypadkową zarówno sprzecznych politycznych i gospodarczych interesów głównych mocarstw europejskich, niejednorodnego etnicznie charakteru regionu i wynikających z tego konfliktów powstałych z rozbudzonych ambicji zasiedlających go narodów, jak również znaczących przemian społecznych, jakie w okresie tym zachodziły w Europie.

Na przestrzeni XX w. region ten kilkakrotnie przechodził poważne przeobrażenia, które przejawiały się przede wszystkim zmianami granic państw na tym obszarze. Upadek dotychczasowego porządku politycznego w Europie Środkowo-Wschodniej na skutek I wojny światowej doprowadził do powstania lub odrodzenia szeregu państw narodowych na tym obszarze. Jednakże krótki okres między wojnami światowymi nie pozwolił tym organizmom państwowym okrzepnąć, a w następstwie II wojny światowej region znalazł się w strefie wpływów Związku Socjalistycznych Republik Sowietkich, co w dużej mierze w II połowie XX w. zdeterminowało ścieżkę jego rozwoju. Upadek ZSRS przyniósł kolejne poważne zmiany na politycznej mapie Europy Środkowo-Wschodniej, umożliwiając m.in. odbudowę niepodległych państw narodom bałtyckim

oraz usamodzielnienie się Białorusi i Ukrainy. Obserwowane w XX w. w tej części kontynentu przeobrażenia miały jednakże nie tylko oblicze polityczne – doszło również do głębokich zmian o charakterze etnicznym, gospodarczym i społecznym.

Głównym zadaniem oddawanego w ręce Czytelnika szkicu jest zarysowanie bogatej i zróżnicowanej wewnętrznie tematyki miejsca i roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach polskich myślicieli. Tekst pomyślany jest przede wszystkim jako przewodnik dla osób planujących rozpocząć badania w ww. zakresie tematycznym. Aby odpowiednio zobrazować wyzwania, jakie wiążą się z badaniami nad polską dwudziestowieczną myślą polityczną, społeczną, czy gospodarczą, należy przedstawić ogólne uwarunkowania historyczne, które determinowały sytuację ziem polskich w XX w., oraz wyzwania, z jakimi zmierzyć się musiał w tym okresie naród polski. W celu ukazania wielopłaszczyznowej tematyki badawczej podjęta zostanie wstępna próba systematyzacji koncepcji. Namysłowi poddana będzie również rola wybitnych myślicieli w kształtowaniu dyskursu politycznego, gospodarczego i społecznego, zarówno w wymiarze regionalnym, jak i globalnym. Przeanalizowane zostaną także czynniki mające wpływ na propagowanie idei oraz ich żywotność, a także zjawisko przenikania się koncepcji o charakterze regionalnym z głównymi światowymi trendami intelektualnymi. Przeprowadzenie analizy powyżej zarysowanego zakresu zagadnień pozwoli na przedstawienie podstawowych problemów, które napotka każda osoba rozpoczynająca badania nad koncepcjami dotyczącymi roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w XX w.

Uwarunkowania historyczne

Badania nad myślą dwudziestowiecznych polskich intelektualistów w zakresie wizji odnoszących się do szeroko rozumianej roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej rodzą szereg wyzwań, jednocześnie stwarzają jednak szansę na osiągnięcie interesujących rezultatów badawczych. Poddanie analizie najistotniejszych koncepcji politycznych, gospodarczych i społecznych rodzimych myślicieli umożliwia nie tylko zdobycie kompleksowej wiedzy na temat sposobu postrzegania roli państwa i narodu polskiego, lecz również pozwala na uzyskanie odpowiedzi na szereg pytań dotyczących polskich elit intelektualnych. Konieczne wydaje się także dokładne naświetlenie historycznych warunków, w jakich znalazły się ziemie polskie w XIX w. oraz sytuacji politycznej, gospodarczej i społecznej w regionie Europy Środkowo-Wschodniej.

Skrupulatna analiza koncepcji geopolitycznych, gospodarczych i cywilizacyjno-kulturowych formułowanych przez polskich myślicieli w XX w. wymaga

głębokiego namysłu nad dziedzictwem intelektualnym XIX w., zarówno w aspekcie polskim, jak i globalnym. Wydaje się to niezwykle istotne, jeśli uwzględnimy warunki, które ukształtowały ówczesne pokolenia Polaków. Podział Rzeczypospolitej między trzech zaborców doprowadził nie tylko do wystąpienia znaczących różnic w rozwoju gospodarczym tych ziem, lecz również wpłynął na to, że kolejne pokolenia młodych Polaków w tym okresie kształtowały się w odmienny sposób. Różne systemy polityczne, prawne, czy edukacyjne zaborców, a także różnice co do zakresu swobód obywatelskich i tempa przemian społecznych w poszczególnych zaborach spowodowały wytworzenie się w społeczeństwie polskim mniej lub bardziej subtelnych podziałów, które utrzymywały się w świadomości społecznej przez większość XX w., a niektóre są w niej obecne do dzisiaj.

Starając się określić wpływ dziewiętnastowiecznych warunków na rozwój polskiej myśli politycznej, gospodarczej i społecznej, rozpatrywanej przez pryzmat twórczości najważniejszych polskich myślicieli, warto oczywiście zachować szczególną ostrożność i właściwe proporcje. Analizując np. oddziaływanie różnych systemów edukacyjnych zaborców na społeczeństwo polskie *sensu largo*, czy konkretniej na polską inteligencję, należy wziąć pod uwagę dziewiętnastowieczne uwarunkowania społeczne – o ile systemy edukacyjne pod względem dostępu i jakości oferowanego kształcenia miały duży wpływ na ogół społeczeństwa, to nie formowały one aż w tak wysokim stopniu choćby intelektualistów wywodzących się z arystokracji, finansjery czy zamożnego ziemiaństwa, których reprezentanci mieli np. dość swobodny dostęp do zachodnich uniwersytetów.

Dodatkowo warto jest zwrócić uwagę na stosunkowo gwałtowne przemiany społeczne obserwowane na ziemiach polskich w II połowie XIX w., które miały duży wpływ na sposób postrzegania świata przez pokolenia, którym przyszło wejść w wiek XX. Ostatnie dekady XIX w. były też czasem, w którym doszło do częściowego ukształtowania zrębów polskiej sceny politycznej. Główne stronnictwa i ruchy polityczne, które uformowały się w tym okresie, odgrywały wiodącą rolę w życiu politycznym ziem polskich aż do końcowej fazy II wojny światowej. Dopiero znalezienie się Europy Środkowo-Wschodniej w sowieckiej strefie wpływów doprowadziło do przerwania naturalnego biegu ewolucji polskiej sceny politycznej.

W kontekście tym szczególnie interesującym przedmiotem analizy wydaje się kwestia wzajemnego przenikania się postulatów narodowyzwoleńczych z, wydawałoby się, pozbawionymi charakteru narodowego postulatami socjalnymi. Wymownym przykładem skrajności, do jakich wspomniane przenikanie się prowadziło, był rozwój na ziemiach polskich ugrupowań socjalistycznych, który wykazywał się daleko idącą polaryzacją w kwestii walki o odzyskanie niepodległości.

Ważnym elementem, który trzeba wziąć pod uwagę przy analizie sytuacji społeczno-politycznej na przełomie XIX i XX w., jest proces wzrostu stopnia świadomości narodowej ludności. Szczególnie gwałtownie postępował on w niższych warstwach społecznych. Nie było to rzecz jasna zjawisko o jednolitym charakterze – przebiegało odmiennie w poszczególnych regionach Europy, a wpływ na jego przebieg miał szereg różnorodnych, choć często ząbających się czynników, takich jak skuteczność systemu edukacji, stopień rozwoju gospodarczego, poziom urbanizacji i industrializacji etc. Warto również pamiętać, że ze względu na fakt, iż Europa Środkowo-Wschodnia stanowiła istną mozaikę narodowościową, budzenie się świadomości narodowej wśród zamieszkujących ją grup etnicznych prowadziło pomiędzy nimi nierzadko do eskalacji konfliktów. W odniesieniu do Polski mechanizm eskalacji konfliktów narodowościowych był szczególnie łatwo obserwowalny w okresie walk o granicę odbudowywanego z trudem państwa polskiego (1918–1921), jak też w trakcie II wojny światowej.

Prześledzenie zmian w kolektywnej świadomości społeczeństwa polskiego na przestrzeni XX w. samo w sobie wydaje się niezwykle interesującym zagadnieniem badawczym, ponieważ spoglądając poprzez pryzmat poglądów wielu wpływowych myślicieli, można również dostrzec pewne prawidłowości, które umożliwią wysnucie szeregu wniosków dotyczących tego zagadnienia.

Zauważalne już pod koniec XIX w., postępujące procesy demokratyzacji życia politycznego i społecznego, prowadzące do erozji dotychczasowego modelu kształtowania się elit, w przypadku polskim przebiegały w sposób o tyle specyficzny, że musiały się odbywać w ramach obcego organizmu państwowego, który – nawet jeśli w niektórych obszarach hołdował zasadzie merytokracji – *ex definitione* nie mógł działać w interesie narodu polskiego. Oczywiście Polacy nie byli jedyną nacją znajdującą się w owym czasie w tego typu niesprzyjającej sytuacji. Podobne trudności były udziałem wielu narodów zamieszkujących Europę Środkową i Wschodnią. Jednakże przypadek Polski wyróżniał się na tle całego regionu nie tylko z powodu liczebności społeczeństwa polskiego, ale też innych czynników – bogatych tradycji państwowych i kulturalnych, podziału ziem polskich pomiędzy trzy mocarstwa europejskie, znaczących różnic w gospodarczym rozwoju poszczególnych zaborów, funkcjonowania narodu polskiego w ramach trzech odmiennych systemów prawnych etc.

Jeśli weźmiemy pod uwagę wszystkie wymienione powyżej czynniki, nie może dziwić, że właściwe każdemu samoświadomemu narodowo społeczeństwu bogactwo intelektualne w przypadku polskim miało dodatkowy czynnik rozdrobnienia wynikający m.in. z faktu, że polskie elity społeczne pierwszych dziesięcioleci XX w. zostały ukształtowane przez odmienne warunki polityczne, prawne, społeczne i gospodarcze, panujące w poszczególnych państwach zaborczych.

Dla pełnego zobrazowania wieloaspektowego charakteru polskiej myśli politycznej, społecznej i gospodarczej tego okresu konieczne jest wskazanie, że tworzone wówczas koncepcje charakteryzują się wysokim stopniem niejednorodności, do tego nierzadko wyrastają z całkowicie odmiennych prądów intelektualnych, a ich powstanie wiązało się z koniecznością znalezienia rozwiązania dla szeregu problemów, z którymi w danym momencie dziejowym mierzył się naród polski. Warto przy tej okazji zwrócić uwagę na zjawisko przenikania się koncepcji z różnych dziedzin. Ze względu na fakt, że krąg zainteresowań badawczych obejmuje zarówno koncepcje dotyczące politycznej (w kontekście geopolitycznym), jak też gospodarczej czy cywilizacyjno-kulturowej roli Polski, konieczne jest sięgnięcie do spuścizny szerokiego grona myślicieli reprezentujących nie tylko różne opcje ideologiczne, lecz również posiadających odmienne zainteresowania badawcze.

Zakres przedmiotu badań

Poczynione powyżej uwagi wstępnie ukazują, jak szerokim i heterogenicznym zagadnieniem badawczym jest analiza koncepcji dotyczących roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. W związku z powyższym istotnym punktem przygotowań poprzedzających działania *stricte* badawcze staje się doprecyzowanie wykorzystywanej terminologii. Unikając przedstawienia jednoznacznych definicji głównych pojęć (wszak narzucenie konkretnych definicji na tak wczesnym etapie doprowadzić mogłoby do niepotrzebnego usztywnienia zakresu pola badawczego), musimy zatem poświęcić chwilę namysłu grupie terminów, które określać będą granice zainteresowania badawczego.

Przystępując do analizy polskiej myśli politycznej, społecznej czy gospodarczej w okresie XX w. warto jest zastanowić się nad tym, w jaki sposób może być rozumiany sam termin *Polska*. Sytuacja ziem polskich na przestrzeni XX w. kilkukrotnie ulegała zmianom, które były wynikiem politycznych fluktuacji o charakterze globalnym. W okresie tym status Polski na arenie międzynarodowej nie pozostawał jednorodny – wystarczy zauważyć, że do 1918 r. państwo polskie formalnie nie istniało, a w okresie 1945–1989 nie było suwerenne. Dodatkowo na przestrzeni XX w. w Europie Środkowo-Wschodniej zaszły poważne zmiany demograficzne i etnograficzne. Dlatego też rola, powinności i cele Polski w koncepcjach poszczególnych myślicieli mogły różnić się w zależności od tego, czy swoje rozważania prowadzili oni, mając na uwadze państwo polskie, naród polski czy też społeczeństwo zamieszkujące ziemię polskie.

Uwzględniając powyższe, narzucenie jednego, sztywnego rozumienia terminu *Polska* nie wydaje się celowe. Wynika to z oczywistego faktu, że zależnie

od genezy i celów danej koncepcji *Polska* stanowiąca centrum tych rozważań nie zawsze będzie tym samym bytem. O ile dyplomaci i polityczni stratedzy będą odnosić się do niej przeważnie jako do konkretnego organizmu politycznego (przede wszystkim do państwa polskiego), o tyle ideolodzy będą interesować się głównie celami narodu polskiego, socjolodzy rolą i cechami społeczeństwa polskiego etc. Przy czym zaznaczyć należy, że te różne rozumienia *Polski* nie wykluczają się nawzajem i mogą się przenikać nawet w ramach jednej koncepcji.

Dookreśleniu musi zostać poddany również geograficzny zakres badań. Trzeba uwzględnić to, że termin *Europa Środkowo-Wschodnia* jest określeniem stosunkowo młodym, które na trwałe weszło do obiegu naukowego, politycznego czy publicystycznego dopiero w ostatnich dekadach XX w. Jego pojawienie się wiązało się z dostrzeganiem przez część badaczy koniecznością wskazania na wyraźną i wielopłaszczyznową odrębność części obszaru tradycyjnie zaliczanego w okresie *zimnej wojny* do bloku wschodniego. Uwypuklenie wspólnych historycznych i kulturowych korzeni Europy Środkowo-Wschodniej miało na celu przede wszystkim zwrócenie uwagi na bogate dziedzictwo zamieszkujących ten obszar narodów i grup etnicznych oraz klarowne pojęciowe wyodrębnienie tego obszaru w ramach bloku sowieckiego poprzez wskazanie, że rosyjska dominacja polityczna nie jest w tej przestrzeni geograficznej determinantą odwieczną, lecz czynnikiem o określonym zasięgu czasowym, niemogącym zniszczyć bogatych tradycji państwowych czy wręcz cywilizacyjnych narodów zamieszkujących ten obszar.

Wśród głównych i najbardziej opiniotwórczych propagatorów terminu Europa Środkowo-Wschodnia (ang. *Central Eastern Europe*, *East-Central Europe*) należy wymienić przede wszystkim polskiego historyka Oskara Haleckiego¹ czy też np. amerykańskiego historyka i politologa węgiersko-rusińskiego pochodzenia Paula Roberta Magocsiego². W ostatnim ćwierćwieczu termin ten

¹ Ten wybitny polski mediewista propagował koncepcję Europy Środkowo-Wschodniej w trakcie swojej działalności naukowej prowadzonej w USA, przyczyniając się m.in. do rozwoju działalności Institute on East Central Europe działającego na Columbia University, na którym wykładał w latach 1955–1961. Do koncepcji Europy Środkowo-Wschodniej Halecki odwoływał się w publikacjach, takich jak: *East Central Europe in Postwar Organization* (Philadelphia 1943), *Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe* (New York 1952) czy *The Limits and Divisions of European History* (Notre Dame 1962).

² Ten badacz historii Europy Środkowo-Wschodniej, będący orędownikiem autonomii Zakarpacia (w latach 2005–2009 pełnił rolę przewodniczącego Światowej Rady Rusinów) swoją wizję regionu przedstawił w publikacji *Historical Atlas of East Central Europe* (London–Seattle 1993).

uległ znacznemu upowszechnieniu w obiegu naukowym, na co niewątpliwie wpływ ma dość uniwersalne po rozpadzie Związku Sowieckiego stosowanie go przez przedstawicieli nauki wywodzących się z tego regionu. Warto również zaznaczyć, że ukazywanie historycznej i kulturowej specyfiki Europy Środkowo-Wschodniej stało się celem rozmaitych stowarzyszeń i organizacji, jak choćby utworzonego w 1991 r. Towarzystwa Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej oraz funkcjonującego w latach 2002–2018 Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej³, który wchodził w skład Międzynarodowej Federacji Instytutów Europy Środkowo-Wschodniej.

Analizując dzieje Europy Środkowo-Wschodniej w XX w., bez trudu możemy zauważyć daleko idące przenikanie się sfer polityki, gospodarki i kultury. Wraz ze wzrostem świadomości gospodarczej społeczeństwa, jak również w związku z pojawieniem się i rozwojem kultury masowej proces ten ulegał wręcz intensyfikacji. Zauważmy, iż szczególnie możliwość oddziaływania poprzez odpowiednią politykę kulturalną oraz informacyjną na społeczeństwo nie umknęła uwadze środowisk sprawujących w danych okresach władzę – wystarczy wspomnieć rozbudowane aparaty propagandowe państw totalitarnych, nastawione na prowadzenie już od najmłodszych lat intensywnej indoktrynacji obywateli. Warto przy tym zauważyć, że wraz z rozwojem nowych form masowego przekazu poszerzał się w XX w. arsenał środków stosowanych przez propagandystów. Dodajmy, że żadnemu z państw totalitarnych, które działały na terenie Europy Środkowo-Wschodniej nie udało się – mimo posiadania zmasowanych środków oddziaływania na społeczeństwo w postaci rozbudowanych aparatów propagandy i represji – dokonać skutecznej i pełnej indoktrynacji ludności regionu.

Wiek XX uwidocznił wzajemne zależności pomiędzy polityką, gospodarką i kulturą, a wydarzenia, jakie miały miejsce na terenie Europy Środkowo-Wschodniej są tego znakomitą ilustracją. Możemy chociażby na przestrzeni XX w. zaobserwować rosnący wpływ interesów gospodarczych w kalkulacjach geopolitycznych. O ile pierwsza połowa XX w. upłynęła pod znakiem gwałtownych i brutalnych konfliktów zbrojnych, które prowadziły do przebudowy politycznej mapy regionu, o tyle w dobie upadku komunizmu dostrzec możemy dążenie do konserwacji ówczesnych granic międzypaństwowych (nawet podczas dezintegracji terytorialnej Związku Sowieckiego zostały zachowane

³ Instytut został powołany przez ministra spraw zagranicznych jako jednostka badawczo-rozwojowa. Od 2010 r. funkcjonował jako instytut badawczy. Pod koniec 2018 r. został postawiony w stan likwidacji, a na jego miejsce powołano Instytut Europy Środkowej (na mocy ustawy z dnia 9 listopada 2018 r. o Instytucie Europy Środkowej, Dz. U. 2018, poz. 2270).

granice państw związkowych) i położenie większego nacisku na zapewnienie żywotnych interesów gospodarczych państw regionu.

W tym miejscu warto pokusić się o choćby powierzchowną analizę geopolitycznej sytuacji ziem polskich w XX w. Wspominane już wyżej, kilkukrotne przemebrowania na politycznej mapie Europy, z jakimi mieliśmy do czynienia w XX w., wymuszały dostosowywanie sposobu myślenia o roli państwa polskiego w regionie do aktualnej sytuacji politycznej. Zarówno obie wojny światowe, jak i upadek komunizmu stanowiły czynniki, które doprowadziły nie tylko do głębokich zmian rozkładu interesów politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej, lecz również do poważnych przetasowań w globalnym układzie sił.

Podstawowym czynnikiem determinującym geopolityczną sytuację Polski w XX w. pozostawało niewątpliwie położenie między Niemcami a Rosją. Nawet w okresie sowieckiej dominacji w regionie, gdy na mapie Europy były dwa państwa niemieckie, niebezpieczeństwo dla Polski wynikające z położenia między Niemcami a Rosją nie ustało, gdyż ziemie polskie stanowiły potencjalny front starcia pomiędzy Układem Warszawskim a państwami Paktu Północnoatlantyckiego (NATO) na czele ze Stanami Zjednoczonymi, utrzymującymi znaczącą obecność wojskową na terenie Republiki Federalnej Niemiec.

Poza wpływającymi na położenie Polski czynnikami o charakterze globalnym na geopolityczną sytuację Polski miało również wpływ wiele czynników regionalnych, w tym również historycznych, które determinowały sposób, w jaki rodzimi myśliciele postrzegali geopolityczne interesy kraju⁴. Nie można nie zwrócić uwagi na to, że sama kwestia niemieckiego i rosyjskiego sąsiedztwa postrzegana była nieco odmiennie w różnych okresach XX w. Duży wpływ na relacje zarówno z Niemcami, jak i z Rosją miało dziedzictwo zaborów, przy czym nie chodzi tu tylko o zaszczości o charakterze międzynarodowym, lecz także polityczne konflikty wewnętrzne wynikające z różnego sposobu postrzegania obu sąsiadów przez poszczególne partie polityczne.

Niewątpliwym wpływ na geopolityczną sytuację ziem polskich miały wydarzenia, które w XX w. kilkukrotnie doprowadziły do zmian na mapie politycznej Europy. Nie chodziło tu tylko o określenie relacji z najważniejszymi graczami w regionie, tj. Niemcami i Rosją, lecz również o wyznaczenie własnej pozycji w stosunku do innych państw Europy Środkowo-Wschodniej.

⁴ Więcej na temat absorpcji myśli geopolitycznej na rodzimym gruncie oraz polskiej myśli geopolitycznej jako takiej w: P. Eberhardt (2006): *Twórcy polskiej geopolityki*, Kraków; L. Moczulski (1999): *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa; L. Sykulski (2015): *Polska myśl geopolityczna w latach 1989–2009*, Chorzów; *Między historią a geopolityką* (2009): red. R. Domke, Częstochowa; *Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityką zagraniczną* (2009): red. K. Szczerski, Warszawa.

Już w międzywojniu podejmowano próby pozycjonowania Polski jako potencjalnego lidera regionu, które jednak nie miały większych szans na powodzenie ze względu na odmienne interesy poszczególnych państw środkowoeuropejskich, jak również niewygaszone konflikty z częścią sąsiadów, w tym spory o granice (z Czechosłowacją, Litwą).

II wojna światowa doprowadziła do głębokiej przebudowy politycznego oblicza Europy Środkowo-Wschodniej. O skali zmian w patrzeniu na polityczną sytuację kraju w kontekście tego globalnego konfliktu może świadczyć chociażby zrodzona w realiach wychodźczych koncepcja konfederacji polsko-czechosłowackiej, która jednak nigdy nie miała większych szans na realizację⁵.

Po II wojnie światowej, wobec znalezienia się Europy Środkowo-Wschodniej w sowieckiej strefie wpływów, możliwości definiowania i realizacji geopolitycznych interesów Polski były znacząco ograniczone politycznym dyktatem wielkiego wschodniego sąsiada. Lecz nawet w tych warunkach ograniczonej podmiotowości państwowej konieczne było ułożenie na nowo relacji z innymi państwami regionu, szczególnie z uwagi na znaczące zmiany granic państwowych, jakich doświadczyła Europa Środkowo-Wschodnia, których wymiernym przykładem może być przesunięcie granic państwa polskiego na zachód. Do kolejnego poważnego przewartościowania polskich interesów w kontekście geopolitycznym doprowadził upadek Związku Sowieckiego i ogłoszenie niepodległości przez szereg republik sowieckich.

Wiek XX przyniósł również znaczne przeobrażenia gospodarcze. Opisywane powyżej geograficzne i polityczne transformacje, które przeszła Polska w XX w., miały również bardzo duży wpływ na sposób, w jaki patrzono na gospodarczą rolę ziem polskich, tym bardziej że wiek ten przyniósł społeczeństwu polskiemu wiele ekonomicznych wyzwań o bezprecedensowej skali – wystarczy wspomnieć dwukrotną konieczność odbudowy z wojennej pożogi, co było skutkiem konfliktów zbrojnych o charakterze totalnym. W trakcie XX w. Polska kilkakrotnie stanęła przed wyzwaniem przeprowadzenia transformacji dotychczasowego modelu ekonomicznego. Pierwszym z nich była budowa jednorodnego organizmu gospodarczego państwa po

⁵ Szerzej o tej kwestii m.in.: M.K. Kamiński (1994): *Zarys polityki zagranicznej rządu RP na obczyźnie 1939–1945*, w: *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, red. Z. Błażyński, London; T. Kisielewski (1991): *Federacja Środkowo-Europejska*, Warszawa; S. Stanisławska (1963): *Korespondencja w sprawie konfederacji polsko-czechosłowackiej w latach 1940–1943*, „Studia z Najnowszych Dziejów Powszechnych”, t. 4; *Sprawa polska w czasie drugiej wojny światowej na arenie międzynarodowej. Zbiór dokumentów* (1965): oprac. S. Stanisławska, Warszawa; P.S. Wandycz (1986): *Polska a zagranica, dwie próby stworzenia związków regionalnych w Europie Wschodniej*, Paryż.

odzyskaniu niepodległości w 1918 r. Nie tylko pojawiła się wówczas konieczność zespolenia w jeden spójny system ekonomiczny obszarów funkcjonujących do tej pory w ramach różnych struktur państwowych (i nieposiadających ze sobą – zgodnie z interesami państw zaborczych – silniejszych więzi gospodarczych), lecz również proces ten musiał odbywać się w trwającym kilka lat okresie walk o granice z niemal każdym sąsiadem, w tym podczas wojny polsko-bolszewickiej, która wymusiła mobilizację niemal wszystkich sił odbudowującego się państwa polskiego.

II wojna światowa – podobnie jak Wielka Wojna dwie dekady wcześniej – doprowadziła do kompletnej zmiany warunków gospodarczego funkcjonowania państwa polskiego, a przypomnijmy, że i międzywojenna Polska nie była pozbawiona poważnych wyzwań gospodarczych (by wspomnieć walkę z hiperinflacją w pierwszej połowie lat dwudziestych, czy wielki kryzys gospodarczy przełomu lat dwudziestych i trzydziestych).

Po 1945 r. gospodarcza rola Polski w dużej mierze pozostawała w ścisłym związku ze sposobem funkcjonowania kraju w ramach systemu sowieckiego, w którym satelicki charakter państw ościennych ZSRS wymuszał podporządkowanie ich gospodarek potrzebom sowieckiego molocha. Mimo funkcjonowania w ramach tego niewydolnego (a przynajmniej posiadającego ograniczoną wydolność) systemu gospodarczego ziemie polskie dokonały jednak znaczącego postępu ekonomicznego dzięki miarowo posuwającej się naprzód elektryfikacji kraju, doszło również do rozwoju przemysłu ciężkiego i lekkiego i postępującej urbanizacji etc. Oczywiście otwarte pozostaje pytanie, czy skala osiągnięć gospodarczych Polski w drugiej połowie XX w. nie byłaby o wiele bardziej imponująca, gdyby państwo polskie znalazło się po drugiej stronie *żelaznej kurtyny*, ale sam fakt postępu nie ulega wątpliwości. Centralnie sterowany sowiecki model gospodarczy nie wytrzymał jednak próby czasu, a państwo polskie już po odzyskaniu suwerenności, w ostatnich latach XX w., stanęło zarówno przed koniecznością przeprowadzenia transformacji ustrojowej, jak i gospodarczej, dostosowującej kraj do funkcjonowania w realiach gospodarki wolnorynkowej.

Na przestrzeni XX w. zaobserwować można było kilka momentów zwrotnych, które wymuszały zmianę dotychczas funkcjonującego modelu gospodarczego lub jego dostosowanie do gwałtownie zmieniających się realiów. Nie brakowało również w tym okresie zawirowań, kiedy zła sytuacja ekonomiczna stawiała się zarzewiem buntu społecznego – warto wskazać, że właśnie piętrzące się problemy niewydolnej gospodarki PRL stały się jednym z katalizatorów przemian polityczno-gospodarczo-społecznych, które państwo polskie przeszło w ostatnich dekadach XX w. Należy również zwrócić uwagę na niewątpliwie postępujący w XX w. wzrost świadomości społecznej, dotyczącej sposobu,

w jaki kondycja ekonomiczna państwa przekłada się na sytuację materialną społeczeństwa. Efektem tego jest choćby rozpatrywanie kwestii bezpieczeństwa kraju nie tylko w wymiarze militarnym, lecz również gospodarczym (np. bezpieczeństwo energetyczne).

Wiek XX przyniósł również ogromne zmiany o charakterze społecznym, które wywarły ogromny wpływ na sposób funkcjonowania świata kultury, chociażby ze względu na niespotykany wcześniej postęp w zakresie dostępu społeczeństwa do kultury oraz rozwoju form masowego przekazu. W związku z powyższym obserwować można było nie tylko wykształcanie się nowych form działalności kulturalnej, ale również rozwój mechanizmów propagandowych, mających na celu wykorzystywanie działalności kulturalnej do zaszczepiania w społeczeństwie treści pożądanых przez daną opcję polityczną. Te przemiany nieuchronnie prowadzić musiały także do pogłębionej refleksji nad rolą kultury (szczególnie w jej najbardziej umasowionych formach) w życiu społeczeństwa oraz nad jej wpływem na życie polityczne.

Możliwe do zaobserwowania w XX w. rozmaite formy działań propagandowych i mechanizmów socjotechnicznych przynosiły różne, nie zawsze zgodne z intencjami pomysłodawców skutki. Widoczne na ziemiach polskich bogactwo działań na tym polu wynika w dużej mierze z historii regionu, która pełna jest turbulencji. W XX w. suwerenne państwo polskie funkcjonowało zarówno w warunkach demokracji parlamentarnej, jak i jako system autorytarny. Długi powojenny okres dominacji ZSRS w Europie Środkowo-Wschodniej pozwolił natomiast społeczeństwu polskiemu doświadczyć sowieckiego modelu indoktrynacji o wymiarze wręcz holistycznym. Nie możemy również zapominać o kilkuletnich okresach wojen, w trakcie których działalność propagandowa nabierała jeszcze innego wymiaru i znaczenia, zarówno po stronie okupantów, jak i okupowanych.

Wobec bogactwa propagandowych i socjotechnicznych mechanizmów wykorzystywanych na ziemiach polskich nie może dziwić, że sposób, w jaki były one stosowane, oraz poziom ich skuteczności wielokrotnie poddawane były analizie przez rodzime elity intelektualne. Warto również dodać, że prowadzone akcje propagandowe nie zawsze kończyły się powodzeniem, niezależnie od tego, jak potężne środki pozostawały w dyspozycji inicjatorów tych działań. Należy także zwrócić uwagę na ewolucję stosowanych metod propagandowych i socjotechnicznych oraz na fakt, że osiągały one na przestrzeni XX w. coraz bardziej wysublimowane formy.

Biorąc pod uwagę wskazane powyżej, dość gwałtownie zmieniające się warunki, w jakich przyszło funkcjonować społeczeństwom Europy Środkowo-Wschodniej, nie może dziwić skłonność elit intelektualnych do refleksji nad modelem cywilizacyjnym, jaki byłby optymalny dla państwa polskiego.

W polskim przypadku namysł nad cywilizacyjną rolą państwa wydaje się dodatkowo szczególnie interesujący ze względu na obecne w tradycji rodzimjej myśli politycznej akcenty mesjanistyczne.

Uwarunkowania historyczne a powstające koncepcje

Powstałe na przestrzeni XX w. koncepcje rodzimych myślicieli stanowiły nie tylko próby określenia roli, jaką Polska winna odgrywać w Europie Środkowo-Wschodniej, ale również – a może przede wszystkim – były odpowiedzią na stojące przed narodem polskim wyzwania wynikające z aktualnej sytuacji politycznej, gospodarczej czy społecznej. Próby stworzenia zgodnych z polską racją stanu wizji czy programów mających określić, w jaki sposób społeczeństwo polskie ma nawigować po wzburzonym morzu problemów politycznych, gospodarczych czy socjalnych, które – niczym w kalejdoskopie – nieustannie na przestrzeni XX w. zmieniały oblicze Europy Środkowo-Wschodniej, wynikały w dużej mierze z konieczności wytyczenia optymalnej ścieżki rozwoju dla narodu polskiego. Na wszystkie te próby duży wpływ miał dynamiczny charakter zmian, jakie zachodziły na ziemiach polskich w interesującym nas okresie.

Wiek XX obfitował w wydarzenia stanowiące swoiste momenty zwrotne, które przeobraziły układ sił politycznych zarówno w skali globalnej, jak i regionalnej. Europa Środkowo-Wschodnia przechodziła znaczne przemiany pod tym względem szczególnie w pierwszej połowie XX w., kiedy to pod wpływem wojen światowych dwukrotnie dochodziło do istotnego przemodelowania politycznego oblicza tej części Starego Kontynentu. O ile w efekcie I wojny światowej, wobec upadku Rzeszy Niemieckiej, rozpadu Monarchii Austro-Węgierskiej i Imperium Osmańskiego oraz unicestwienia rosyjskiego caratu w ogniu rewolucji, sytuacja polityczna umożliwiła podjęcie walki o odzyskanie lub uzyskanie podmiotowości na arenie międzynarodowej wielu narodom Europy Środkowo-Wschodniej, od dłuższego czasu funkcjonującym w ramach obcych organizmów państwowych, o tyle wynik II wojny światowej doprowadził do kilkudziesięcioletniego okresu sowieckiej dominacji w regionie.

Podczas obu konfliktów zbrojnych o skali globalnej ziemia polskie stanowiły jeden z istotnych teatrów aktywności militarnej, a prowadzone wówczas działania wojenne pozostawiły trwałe ślady w kolektywnej pamięci społeczeństwa polskiego. Obie wojny światowe można również traktować jako swoiste cezury wskazujące na zjawisko, które roboczo moglibyśmy określić zmianą paradygmatu myślenia o roli i pozycji Polski zarówno w kontekście regionalnym, jak i globalnym. Owa zmiana paradygmatu wynikała z daleko idącej przemiany, jaka charakteryzowała sytuację państwa i narodu polskiego, a która miała

miejsce na kilku płaszczyznach – m.in. doszło wówczas do poważnych przetasowań w rozkładzie najważniejszych globalnych sił politycznych (i do przeobrażeń, jeśli chodzi o ich zainteresowania Europą Środkowo-Wschodnią), zmianie uległy także granice państwa polskiego, jego skład narodowościowy, jak również zakres suwerenności czy swobód obywateli.

Każdy z tych czynników miał istotne znaczenie dla sposobu prowadzenia refleksji nad pozycją i rolą Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Na przykład skład narodowościowy państwa polskiego bezpośrednio przekładał się na hierarchię najważniejszych zagadnień polityki wewnętrznej, jak również na sposób działania państwa w wielu sferach (edukacja, kultura, wojskowość etc.).

Inną wspomnianą już determinantą wpływającą na sposób postrzegania państwa polskiego oraz jego roli – szczególnie przez zamieszkujących je obywateli – były zmiany granic. Odradzająca się w 1918 r. po przeszło 120 latach Rzeczpospolita musiała przez kilka lat, w okresie odbudowy państwowości polskiej, toczyć niemal z każdym z sąsiadów walki o granice. Były one tematem ożywionej debaty publicznej zarówno w kontekście konieczności pełnej integracji ziem wchodzących w skład państwa, jak też niekiedy np. zbyt ubogich, zdaniem niektórych środowisk, zdobyczy terytorialnych na wschodzie w stosunku do poniesionego wysiłku wojennego (krytyka traktatu ryskiego).

Sytuacja diametralnie zmieniła się po 1945 r., gdy państwo polskie zostało *przesunięte* geograficznie na zachód. Szczególnie w pierwszych dekadach po II wojnie światowej obserwować można było silny nacisk na udowodnianie odwiecznej polskości czy też słowiańskości Ziemi Odzyskanych, przy tym trzeba zaznaczyć, że na zjawisko to składał się cały szereg czynników – od powszechnej chęci umotywowania praw społeczeństwa polskiego do Kresów Zachodnich, poprzez silny w tym okresie resentyment wobec Niemiec, po znalezienie się w sowieckiej strefie wpływów, co prowadziło do usunięcia z debaty publicznej tematów ideologicznie i politycznie niepraworządnych oraz skierowanie uwagi społecznej na kwestie akceptowalne z punktu widzenia interesów wschodniego sąsiada.

Warto również zwrócić uwagę na to, że na sposób postrzegania roli Polski w aspekcie politycznym, gospodarczym, jak też kulturalnym i społecznym wpływały nie tylko zmiany granic samego państwa polskiego, lecz również przemiany graniczne zachodzące w całym rejonie Europy Środkowo-Wschodniej. Przykładem idealnie ilustrującym powyższe twierdzenie jest sytuacja, w jakiej państwo polskie znalazło się w latach dziewięćdziesiątych XX w., gdy – po upadku Związku Radzieckiego – musiało dokonać określenia na nowo swojej roli i znaczenia w regionie, uwzględniając w trakcie tego procesu nowy kształt mapy politycznej Europy Środkowo-Wschodniej oraz układając jednocześnie na nowo lub po raz pierwszy stosunki dyplomatyczne i handlowe z państwami, które wybiły się na niepodległość w procesie rozpadu ZSRS.

Momenty zwrotne, mające ogromny wpływ na sposób definiowania roli Polski, możemy roboczo podzielić na dwie główne grupy: globalne i lokalne. Do tych pierwszych należeć będą m.in. obie wojny światowe czy upadek komunizmu w Europie. Natomiast do lokalnych zaliczyć możemy m.in. odzyskanie niepodległości w 1918 r., zamach stanu Józefa Piłsudskiego w 1926 r., koniec okresu stalinizmu w PRL, wybór Karola Wojtyły na papieża czy też narodziny „Solidarności”. Każdy z wymienionych wyżej czynników znacząco zmieniał sposób, w jaki postrzegana była sytuacja społeczno-polityczna na ziemiach polskich. Nie jest to lista zamknięta. Zestaw okoliczności, które miały istotny wpływ na sytuację ziem polskich, jest – rzecz jasna – o wiele obszerniejszy i będzie podlegał zmianom zależnie od tego, czy analizie poddawana będzie polityczna, gospodarcza czy społeczna sytuacja Polski, jak i w zależności od stopnia szczegółowości tej analizy.

Niektóre z historycznych czynników, o którymś mówiliśmy powyżej, stanowiąc będą spodziewany efekt oddziaływania dłużej trwającego procesu, inne zaś mogą mieć charakter nagłej zmiany, jaka zaszła na płaszczyźnie polityczno-społecznej. Niezależnie od tego, do której z powyższych grup dany czynnik należy, trzeba stwierdzić jedno – jego pojawienie się wprowadza poważną zmianę w sposobie postrzegania roli Polski, częściowo dezaktualizując do tej pory funkcjonujące w przestrzeni publicznej koncepcje i wymuszając sformułowanie odpowiedzi na nowe wyzwania lub perspektywy otwierające się przed Polską.

Niezależnie od przedstawionego powyżej szeregu wydarzeń historycznych, które wpływały na sposób myślenia o roli Polski w skali lokalnej, regionalnej, a czasem nawet globalnej, warto również podzielić wiek XX na podokresy, których cezury wyznaczają momenty kompletnej zmiany sposobu myślenia o polskiej racji stanu. Prześledzenie dwudziestowiecznej historii Polski pozwala na wyróżnienie pod tym kątem przede wszystkim następujących trzech momentów dziejowych: rok 1918 (odzyskanie niepodległości), rok 1945 (zmiana granic państwa polskiego i znalezienie się w sowieckiej strefie wpływów), rok 1989 (początek jesieni ludów i demontażu systemu komunistycznego w Polsce).

Wskazanie powyższych dat granicznych jest o tyle istotne, że klarownie określają one momenty zwrotne w historii ziem polskich i odwołują się do wydarzeń historycznych, które w sposób diametralny zmieniały sposób postrzegania roli i wyzwań stojących przed społeczeństwem polskim. Przykładowo, o ile do 1918 r. wszelkie koncepcje dotyczące roli narodu polskiego w sposób naturalny musiały odnieść się do kwestii odbudowy polskiej państwowości, o tyle po odzyskaniu niepodległości determinanta ta w sposób automatyczny zanikła, co rodziło konieczność poddania ewaluacji sposobu myślenia o roli Polski rozpatrywanej na wszystkich możliwych płaszczyznach tematycznych. Wymienione momenty zwrotne w dwudziestowiecznej historii Polski prowadziły więc do swoistych

zmian paradygmatu, tj. radykalnej modyfikacji warunków determinujących sposób myślenia o Polsce, jej roli i o stojących przed nią wyzwaniach.

Przyjmując wskazane powyżej trzy główne momenty dziejowe, które prowadziły do kompletnej zmiany sposobu postrzegania roli Polski, można podzielić wiek XX na cztery główne okresy, w których sytuacja polityczna ziem polskich różniła się diametralnie:

- 1) okres do roku 1918, gdy państwo polskie nie istniało, a jego odbudowa pozostawała głównym celem polskich elit politycznych;
- 2) okres odbudowanego państwa polskiego (1918–1945);
- 3) okres funkcjonowania niesuwerennego państwa polskiego pozostającego pod wpływem Związku Sowieckiego;
- 4) zapoczątkowany przemianami 1989 r. okres niepodległego i suwerennego państwa polskiego.

Oczywiście zaprezentowany powyżej podział ma jedynie charakter roboczy i nie oddaje w pełni zawłości dziejów Polska w XX w. – można by np. rozważyć, czy nie należałoby wydzielić obu wojen światowych jako odrębne okresy. Nie chodzi tu jednak o pokazanie meandrow dwudziestowiecznej historii Polski, lecz o zwrócenie uwagi na fakt, że sytuacja ziem polskich w różnych fazach ubiegłego wieku różniła się diametralnie. Wymienione okresy historyczne określały niejako warunki brzegowe, które musiały zostać uwzględnione przez każdego myśliciela, który starał się odnieść do kwestii szeroko rozumianej roli Polski, analogicznie zaś powstałe w danym okresie koncepcje pozostawały w bezpośrednim związku z uwarunkowaniami narzucanymi przez dany okres.

W świetle powyższych wywodów warto również zwrócić uwagę na to, że rozwój sytuacji politycznej i społeczno-gospodarczej na ziemiach polskich na przestrzeni XX w. powodował, iż pomiędzy kolejnymi polskimi pokoleniami istniały stosunkowo duże różnice mentalności. Nie było to zjawisko obserwowane jedynie w Europie Środkowo-Wschodniej – gwałtowne przemiany społeczne i technologiczne, jakie dokonały się na przestrzeni minionego wieku, prowadziły do tego typu rozwarstwień niemal we wszystkich społeczeństwach na świecie. Jednakże sytuacja polityczna na ziemiach polskich dodatkowo katalizowała ten proces. Nie może zresztą dziwić fakt, że np. reprezentanci pokoleń, które wyrosły w rzeczywistości zaborów, inaczej postrzegali odbudowane państwo polskie niż przedstawiciele roczników, które przyszły na świat i wychowały się już w niepodległej Rzeczypospolitej. Podobnie osoby, które bezpośrednio doświadczyły okrutnej rzeczywistości wojny totalnej na ziemiach polskich zazwyczaj mają inną perspektywę niż reprezentanci pokoleń, które nie zaznały tego typu wyznań.

Zwracając uwagę na powyższy czynnik, nie należy jednocześnie przeszacowywać skali jego oddziaływania. Choć stanowi on niewątpliwie element

wpływający na sposób postrzegania roli Polski przez myślicieli wywodzących się z różnych generacji, to jednak niekoniecznie musi być to czynnik determinujący ich przemyślenia.

Koncepcje dotyczące roli Polski w aspekcie geopolitycznym, gospodarczym czy cywilizacyjnym nie powstawały – rzecz jasna – w intelektualnej próżni i w dużej mierze uzależnione były od środowiska społecznego, ideowego czy intelektualnego, w którym danemu myślicielowi przyszło funkcjonować. Choćby analiza prądów intelektualnych, które odgrywały szczególną rolę u schyłku XIX w., umożliwi osadzenie w szerszym kontekście kulturowo-cywilizacyjnym poglądów prezentowanych przez pierwsze pokolenia myślicieli, którym przyszło działać w XX w. Pozwoli ona również zaobserwować podobieństwa i różnice w sposobie postrzegania roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej przez myślicieli wyrosłych jeszcze w XIX w. a reprezentantami pokoleń, którym przyszło działać już w nowych, dwudziestowiecznych realiach. Stosowanie zabiegu polegającego na prześledzeniu wpływów intelektualnych oddziaływających na poszczególnych myślicieli pozwala dodatkowo na lepsze naświetlenie okoliczności, w których powstawały poszczególne koncepcje, co z kolei umożliwia ich rozpatrywanie z odpowiedniej perspektywy.

Badania nad rolą i miejscem Polski w Europie Środkowo-Wschodniej stwarzają unikalną możliwość prześledzenia tego, jak na przestrzeni XX w. polskie elity intelektualne postrzegały kwestię *cywilizacyjnej przynależności* narodu polskiego oraz innych narodów zamieszkujących ten region. Ukazanie fluktuacji, jakie zachodziły w tym wymiarze, pozwala uchwycić wpływ zmieniających się w trakcie XX w. czynników politycznych, geograficznych czy ekonomicznych na postrzeganie roli państwa polskiego przez zamieszkujące je społeczeństwo.

Warto w tym miejscu zauważyć, iż rozpatrywanie tej kwestii znacząco różniło się w pierwszej i drugiej połowie XX w., na co niewątpliwie oddziaływał stosunek polskich elit intelektualnych do Związku Sowieckiego. Chociaż od tzw. rewolucji październikowej państwo sowieckie postrzegane było na ziemiach polskich przede wszystkim z nieufnością, a od momentu wybuchu wojny polsko-bolszewickiej nieustannie traktowane było jako realne zagrożenie dla suwerennego bytu państwa polskiego, to jednak przez cały okres międzywojnia przyglądano się przemianom, jakie zachodziły w ZSRS z dużym zaciekawieniem, którego źródłem była m.in. próba obiektywnej oceny skutków stosowania radykalnych metod politycznych, gospodarczych czy socjotechnicznych, od których nie stroniły władze Związku Sowieckiego. Po II wojnie światowej, w wyniku której Polska znalazła się w sowieckiej strefie wpływów i przez okres kilkudziesięcioletni nie funkcjonowała jako suwerenne państwo, sytuacja ta uległa zmianie, a społeczeństwo polskie z pierwszej ręki mogło przekonać się

o cieniach i blaskach funkcjonowania w ramach systemu sowieckiego, wobec czego pytanie o cywilizacyjną przynależność Polski nabierało nowego wymiaru.

Prowadzone przez licznych badaczy próby określenia politycznej czy też cywilizacyjnej roli Polski można traktować również w dużej mierze jako próbę poszukiwania polskiej tożsamości w otoczeniu geopolitycznym, w którym przyszło narodowi polskiemu funkcjonować. Warto przy tym zauważyć, iż sprowadzenie tego zjawiska do wyboru między demokratycznym Zachodem a modelem sowieckim uproszczałoby całą kwestię, narzucając perspektywę drugiej połowy XX w. Tymczasem przed II wojną światową kwestia określenia cywilizacyjnej przynależności Polski nie sprowadzała się wcale do dychotomicznego wyboru Wschód-Zachód – wyrazem kolejnego kierunku był chociażby dynamicznie rozwijający się w bezpośrednim sąsiedztwie Drugiej Rzeczypospolitej totalitaryzm w wydaniu hitlerowskim, a klasyczna demokracja parlamentarna nie była w stanie utrzymać się dłużej niemal w żadnym kraju Europy Środkowo-Wschodniej. Jeśli sięgniemy jeszcze głębiej i przeanalizujemy sytuację na ziemiach polskich w pierwszych dekadach XX w., to szybko okaże się, że w polskiej klasie politycznej nie istniał nawet konsensus co do tego, jaki ustrój przyjąć powinno państwo polskie w razie jego odbudowy.

Należy również zwrócić uwagę na to, że nie wszystkie koncepcje polityczne, gospodarcze czy społeczne można mierzyć jedną miarą. Na przestrzeni XX w. w polityce polskiej – rozpatrywanej zarówno w wymiarze wewnętrznym, jak i międzynarodowym – pojawiło się kilka idei, które wywarły znaczny wpływ na sposób myślenia społeczeństwa o stojących przed Polską wyzwaniach i które do dzisiaj częściowo definiują sposób, w jaki postrzegamy historię regionu. Przykładem może być istotna w okresie odbudowy państwa polskiego dychotomia między federacyjnym a inkorporacyjnym podejściem do włączenia w skład odbudowującej się Rzeczypospolitej Ziemi Zabranej, na których żywioł polski nie stanowił często wiodącego czynnika etnograficznego. Takie projekty polityczne, jak idea międzymorza czy idea prometeizmu, choć często w dużej mierze funkcjonowały bardziej w sferze postulatywnej niż jako wyznaczniki konkretnych działań politycznych o charakterze międzynarodowym, wpisały się na stałe w sposób myślenia o roli państwa polskiego w regionie Europy Środkowo-Wschodniej.

Bogate tradycje państwowe oraz barwne dziedzictwo historyczne ziem polskich stanowiły naturalną skarbnicę odwołań i przykładów, do której reprezentanci polskich elit intelektualnych sięgali bardzo chętnie, poszukując zarówno ilustracji dla własnych koncepcji, jak i przykładów rozwiązań, na których należałoby wzorować sposób uregulowania życia politycznego czy społecznego. Było to zjawisko dość powszechne, dodatkowo nasilone przez fakt, że po przeszło 120 latach, kiedy państwa polskiego próżno było szukać na mapie politycznej

Europy, rodzimi myśliciele poprzez odwołania historyczne podkreślali istnienie nad Wisłą bogatych tradycji państwowych. Nie zawsze zresztą przykłady z przeszłości miały stanowić wzorzec dla współczesnych – niejednokrotnie wskazywano również na elementy dziejów państwa polskiego, których powtórzenia należy za wszelką cenę uniknąć (np. wskazywanie na wady demokracji szlacheckiej okresu Rzeczypospolitej Obojga Narodów).

Niekiedy mieliśmy również do czynienia z zestawianiem różnych okresów w dziejach w celu podkreślenia charakteru proponowanych rozwiązań. Jednym z chętniej wykorzystywanych dychotomii tego typu było przeciwstawianie Polski Piastów Polsce Jagiellonów, przy czym dokonując takiego porównania, często odwoływano się do różnorakich płaszczyzn funkcjonowania państwa polskiego w danych okresach (ustrój, położenie terytorialne, skład narodowościowy etc.).

Argumenty, przykłady czy analogie historyczne były dość często wykorzystywane w polskim życiu publicznym. Nie można jednakże zjawiska tego sprowadzać jedynie do prostych schematów. To, że myśliciele starający się podkreślać polski charakter Ziem Zachodnich chętnie odwoływali się do Polski Piastów, zwolennicy Polski mocarstwowej przypominali granice Rzeczypospolitej z okresu panowania dynastii Jagiellonów, a orędownicy koncepcji federacyjnych chętnie nawiązywali do prawnego, kulturowego i religijnego dziedzictwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów, nie oznacza, że zawsze wykorzystywano historię jedynie w sposób instrumentalny, mający podkreślać bądź ilustrować aktualny program polityczny lub legitymizować jakąś koncepcję. Niekiedy to właśnie z głębokiego namysłu nad przeszłością ziem polskich wyrastały założenia istotnych idei politycznych, gospodarczych czy społecznych.

Zastanawiając się nad sposobem wykorzystywania przez rodzimych myślicieli dziedzictwa historycznego, warto zauważyć, że szczególnie często sięgano w takich przypadkach do dziejów Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Ten okres historii państwa polskiego był kopalnią zarówno pozytywnych, jak i negatywnych odniesień do aktualnej sytuacji polityczno-społecznej. Warto przy tym zaznaczyć, że niektóre odwołania do historii stanowiły swoistą broń obosieczną. Choćby wskazanie na pozytywne aspekty złotej wolności szlacheckiej mogło rodzić kontrargument, że to właśnie szerokie swobody, prawa i przywileje szlacheckie doprowadziły do sparaliżowania działań władzy wykonawczej w schyłkowym okresie funkcjonowania Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a podkreślanie innowacyjnego charakteru wyboru monarchy w formule wolnej elekcji mogło zostać przedstawione jako załączek anarchizacji systemu politycznego kraju.

Choć ograniczając zakres tematyczny badań jedynie do spuścizny polskich myślicieli, musimy pogodzić się z tym, że prezentowane koncepcje przedstawiać będą przede wszystkim polonocentryczny punkt widzenia, to warto zwrócić uwagę również na fakt, że koncepcje te odwoływały się (zazwyczaj w sposób

postulatywny) do układu sił politycznych w strefie Europy Środkowo-Wschodniej, przeważnie uwzględniając również znacznie szerszy horyzont geograficzny. Ze względu na położenie geograficzne ziem polskich nie może to dziwić. Natomiast mając na uwadze historyczne uwarunkowania XX w., można wręcz *per analogiam* pokusić się o stwierdzenie, że Polska usytuowana została w miejscu zetknięcia się ze sobą dwóch politycznych płyt tektonicznych, których tarcia musiały doprowadzić do poważnych konsekwencji dla ziem polskich. W takiej sytuacji nie może dziwić, że podejmowane próby określenia miejsca Polski na arenie międzynarodowej nie ograniczały się jedynie do analizy interesów regionalnych, lecz musiały również uwzględniać globalny układ sił politycznych, gospodarczych czy ideologicznych, gdyż ten układ miał bezpośredni wpływ na sposób, w jaki kształtowały się wydarzenia nad Wisłą.

Warto zwrócić uwagę na to, że w XX w. klasyczny zachodni podział polityczny na prawicę i lewicę odnajdywał w warunkach polskich jedynie ogólne odniesienie. Choć podział ten funkcjonował w świadomości społecznej oraz odpowiadał na płaszczyźnie ogólnej podziałom ideologicznym w społeczeństwie polskim, to jednak nie można przejść obojętnie obok faktu, że warunkach polskich miał on bardzo specyficzny charakter, na co niewątpliwie wywierały wpływ dwudziestowieczne uwarunkowania historyczne. Za przykład posłużyć może okres 1926–1939, gdy dzierżący ster władzy obóz piłsudczykowski przedstawiał sam siebie, w odróżnieniu od reszty polskiej sceny politycznej, jako propaństwową alternatywę kierującą się zawsze interesem państwa, a nie przesłankami ideologicznymi. Innym dobrym przykładem jest formowanie się w ostatnich dekadach PRL struktur opozycji demokratycznej – występujący przeciwko władzy *ludowej* opozycjoniści wszak zawarli w swoim programie cały szereg postulatów socjalnych.

Również patrząc na formowanie się i działalność polskiego ruchu socjalistycznego w okresie do 1918 r., można dostrzec, jak sytuacja polityczna narodu polskiego w tym okresie wpływała na kształtowanie się rodzimej sceny politycznej. Waga nadawana postulatowi odzyskania przez Polskę niepodległości była czynnikiem wprowadzającym podział w szeregach ruchu socjalistycznego na ziemiach polskich aż po 1918 r., przy czym warto zaznaczyć, że przez wielu rodzimych socjalistów tego okresu odbudowa polskiej państwowości traktowana było jako warunek, którego wypełnienie było konieczne na drodze do osiągnięcia na ziemiach polskich sprawiedliwości społecznej. Nie może więc dziwić, że wybór takich priorytetów mógł prowadzić do konfliktu z bardziej internacjonalistycznie nastawionymi adherentami ruchu socjalistycznego.

Przebieg II wojny światowej oraz sytuacja polityczna ziem polskich po jej zakończeniu sprawiły, że na obczyźnie pozostała stosunkowo liczna społeczność polska, w tym pokaźna reprezentacja przedwojennej inteligencji. W latach wojny

polskie skupiska uchodźcze prowadziły ożywione życie intelektualne, zarówno starając się wypracować linię polityczną w optymalny sposób oddającą polską rację stanu, jak i reagując na zmiany w międzynarodowym układzie sił politycznych wywołane kolejnymi fazami konfliktu. Również po wojnie, zarówno przez podtrzymywanie przez środowiska uchodźcze na terenie Wielkiej Brytanii ciągłości państwowej Drugiej Rzeczypospolitej, jak i prowadzenie żywej działalności kulturalnej przez skupiska Polonii rozrzucone także po innych krajach (USA, Francja, Włochy etc.), głos polskich sfer emigracyjnych pozostawał słyszalny, choć – siłą rzeczy – zakres jego oddziaływania był ograniczony.

Rozpatrując koncepcje, których autorami byli członkowie polskich społeczności wychodźczych, dobrze jest pamiętać o tym, aby osadzić ich dorobek intelektualny w odpowiednim kontekście. Polscy myśliciele działający na uchodźstwie nie potrafili, poza kilkoma wyjątkami, wywrzeć wpływu na szersze grono odbiorców, a wychodzące z tych kręgów koncepcje dotyczące sprawy polskiej oraz roli państwa polskiego pozostawały na Zachodzie w dużej mierze ideami niewychodzącymi poza polskie środowiska uchodźcze. Nie można natomiast zapomnieć o roli, jaką myśliciele ci odegrali w formowaniu się postaw w państwie polskim. Choć z oczywistych względów dostęp do emigracyjnej prasy czy książek w kraju pozostawał mocno ograniczony, to jednak do pewnego stopnia istniał, a wraz z dynamicznym rozwojem drugiego obiegu wydawniczego w PRL od połowy lat siedemdziesiątych z czasem uległ znacznemu zwiększeniu.

Wieloaspektowy charakter przedmiotu badań

W celu należytego zrozumienia poziomu skomplikowania podejmowanej tematyki badawczej konieczne jest przedstawienie wieloaspektowego charakteru materii, która powinna znaleźć się w polu zainteresowania badacza poruszającego te kwestie. Powyżej przedstawiono już pewien zarys specyfiki XX w. z punktu widzenia jego historii, jednak należy również wskazać na zróżnicowany charakter koncepcji, które powstawały na jego przestrzeni. Nie aspirując do przedstawienia wyczerpującej systematyki koncepcji polskich myślicieli, postaramy się zaprezentować kilka linii podziału, jakie dostrzec można, analizując pojawiające się na przestrzeni XX w. koncepcje dotyczące geopolitycznej, gospodarczej i społecznej roli Polski. I choć nie będzie to katalog wyczerpujący zagadnienie, to jednak pozwoli on przynajmniej częściowo zobrazować zróżnicowany i wielowątkowy charakter podejmowanej problematyki.

Wspomniano już wyżej o tym, że duży wpływ na sposób formułowania koncepcji dotyczących roli Polski miał moment dziejowy, w którym koncepcje te powstawały, co wynikało ze zmiennego charakteru wyzwań, jakie stawały

przed społeczeństwem polskim w różnych okresach XX w. Możemy przy tym wyróżnić kilka kategorii czynników determinujących postrzeganie roli Polski, takich jak czynniki polityczne, gospodarcze, kulturowe czy cywilizacyjne. O ile dwa pierwsze z nich wydają się nie potrzebować głębszego uzasadnienia⁶, to dwa ostatnie mogą wymagać kilku słów komentarza. Warto również uwzględnić to, że czynniki te mogły mieć zarówno charakter globalny, jak i lokalny – o czym była już mowa wcześniej.

Zmiany kulturowe, które zaszły w XX w., mogą nie wydawać się aż tak istotne, szczególnie jeśli skupimy się na kwestiach politycznych, ale jest to wrażenie złudne. Na przestrzeni ubiegłego stulecia nastąpił gwałtowny rozwój środków masowego przekazu, który nie tylko zmienił sposób, w jaki ludzie zaspokajają swoje potrzeby kulturalne, lecz również był jednym z czynników konstytutywnych zjawiska globalizacji. Rozwój radia, kina, telewizji czy przypadający na ostatnie dekady XX w. początek procesu komputeryzacji kolejno zmieniały sposób, w jaki czerpano wiedzę o świecie zarówno w wymiarze globalnym, jak i lokalnym. Warto również zwrócić uwagę, iż aktywna polityka kulturalna stanowiła nieodzowny element działalności zarówno państw demokratycznych, jak też autorytarnych i totalitarnych, w których szerokie wykorzystanie propagandy stanowiło podstawowe socjotechniczne narzędzie oddziaływania na opinię społeczną.

W przypadku czynników cywilizacyjnych trzeba stwierdzić, że postęp, jaki w wielu dziedzinach ludzkiego życia dokonał się na przestrzeni XX w., doprowadził do kompletnej zmiany sposobu funkcjonowania człowieka, jego interakcji z otoczeniem, jego możliwości komunikacyjnych etc. Gwałtownie postępujące zmiany technologiczne nie tylko przeobraziły całe dziedziny życia ludzkiego (medycynę, rozrywkę, usługi etc.), lecz również przyniosły duże zmiany w sposobie prowadzenia działalności politycznej, jak też w relacjach międzypaństwowych. Postęp cywilizacyjny zmienił metody prowadzenia wojen, komunikowania się klasy politycznej ze społeczeństwem czy nawet zasady prowadzenia działalności gospodarczej oraz międzynarodowej wymiany towarów.

Powstające na przestrzeni XX w. koncepcje geopolitycznej, gospodarczej i społecznej roli Polski niejako z konieczności musiały uwzględniać zmiany zachodzące na powyżej określonych polach. Oczywiście sami myśliciele prowadzący namysł nad rolą Polski kwestii tej zazwyczaj nie problematyzowali. Jednak

⁶ O czynnikach politycznych mówiliśmy już sporo wcześniej, a oddziaływanie kwestii gospodarczych również nie wydaje się problematyczne. Wystarczy wskazać na wpływ, jaki na sytuację polityczno-społeczną w kraju wywarł światowy kryzys gospodarczy przełomu lat dwudziestych i trzydziestych, czy też na rolę, jaką załamanie się niewydolnego systemu gospodarczego PRL miało na przemiany polityczne w kraju.

analizując stworzone przez nich koncepcje, trzeba mieć wymienione powyżej czynniki na uwadze, aby być w stanie należycie badać sposób odnoszenia się do siebie koncepcji powstałych w różnych okresach XX w.

Przeprowadzając przegląd powstałych na przestrzeni XX w. koncepcji określających polityczną, gospodarczą czy społeczną rolę Polski, można dokonać ich podziału pod kątem wielu wzajemnie niewykluczających się okoliczności. Podziały te wynikają w dużej mierze z warunków, w jakich poszczególne koncepcje powstawały, oraz z problemów, które miały one rozwiązywać.

Możemy np. podzielić koncepcje na krótkoterminowe oraz te zakładające dalszy horyzont czasowy. O ile pierwsze nastawione będą przede wszystkim na eliminację konkretnych problemów wymagających szybkiej reakcji (np. konieczność szukania form pobudzenia gospodarki w obliczu kryzysu ekonomicznego), o tyle drugie zakładają wdrożenie długofalowych działań nastawionych na osiągnięcie celów postrzeganych jako priorytetowe.

Innym podziałem, nieco zbliżonym do przedstawionego powyżej, może być segregacja koncepcji na te nastawione na konkretny cel oraz te koncentrujące się bardziej na środkach służących do wywołania pożądanego efektu. W tym przypadku podział wynikać będzie bardziej ze sposobu rozłożenia akcentów wewnątrz danej koncepcji niż z różnic strukturalnych – mechanika procesu teleologicznego pozostanie wszak niezmienna.

Z koncepcjami nastawionymi na cel będziemy mieć więc do czynienia szczególnie w przypadkach, w których wskazany cel (lub cele) zostanie podniesiony niemal do rangi aksjomatu, a dobór środków jego osiągnięcia pozostanie kwestią drugorzędną. W kontekście geopolitycznym takim aksjomatycznym celem o trwałym charakterze może być np. dążenie do utrzymania równowagi w relacjach z państwem niemieckim i sowiecką Rosją, charakteryzujące polską politykę zagraniczną lat trzydziestych XX w. Natomiast koncepcje nastawione na środki będzie charakteryzować tendencja do wdrożenia konkretnych rozwiązań (politycznych, gospodarczych czy społecznych) przy jedynie ogólnym określeniu pożądanego długofalowego efektu ich działania.

Kolejnym rozróżnieniem, jakiego dokonać można, analizując koncepcje rodzimych myślicieli dotyczących roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej, jest kwestia możliwości faktycznego wcielenia tych koncepcji w życie. O ile część z nich silnie trzymała się realiów, w jakich w danym momencie funkcjonował naród polski, starając się nakreślić najkorzystniejszą z punktu widzenia interesów społeczeństwa polskiego linię działania, o tyle inne koncepcje w dużej mierze wskazywały raczej główny cel dążenia, nie zawsze konkretyzując sposób, w jaki mogłoby nastąpić urzeczywistnienie tego celu. Byłoby to więc przeciwstawienie *realpolitik* rozważaniom o charakterze postulatycznym.

Nieco innym, choć na pozór zbliżonym podziałem koncepcji byłoby rozróżnienie planów politycznych od rozważań o charakterze akademickim. Zauważmy przy tym, że koncepcje w formie planów politycznych mogą pozostawać zarówno nastawione na realizację konkretnych, osiągalnych rezultatów, jak i być w swej istocie postulatywne. Rozważania akademickie natomiast charakteryzować się będą wszechstronną i skrupulatną diagnozą napotkanych problemów, a często również mogą wskazywać różne możliwe drogi rozwiązania tych problemów.

Można również dokonać podziału koncepcji pod kątem charakteru zawartych w nich postulatów na rewolucyjne i ewolucyjne. Te pierwsze nastawione będą na doprowadzenie do znaczącej przebudowy rzeczywistości polityczno-społecznej na ziemiach polskich poprzez przeprowadzenie szybkich i głębokich zmian (najczęściej legislacyjnych), przy czym sposób wdrożenia tych zmian mógł być wieloraki i niekoniecznie legalny ze względu na zastany system. Natomiast koncepcje zakładające nastawienie ewolucyjne zakładałyby dążenie do osiągnięcia zawartych w nich celów poprzez systematyczne i konsekwentne działanie.

Dłuższą chwilę namysłu warto dodatkowo poświęcić różnicom występującym pomiędzy koncepcjami, które prezentowały perspektywę rządzących, a tymi, które kreślone były w środowiskach opozycyjnych. Te pierwsze zazwyczaj wykazywać będą większe umiarkowanie w doborze środków realizacji nakreślonych celów, co nie może dziwić, biorąc pod uwagę dążenie do utrzymania władzy. Z pozoru podział taki wydaje się odnosić głównie do kreślenia programów politycznych poszczególnych obozów politycznych, jednakże ma również niewątpliwy wpływ chociażby na kształtowanie założeń polityki zagranicznej oraz podejścia do kwestii planowania i wdrażania ewentualnych reform gospodarczych.

W warunkach dwudziestowiecznej historii Polski podział koncepcji na te, które wychodziły ze środowiska rządzących, oraz te konstruowane przez myślicieli sprzeciwiających się aktualnej władzy ma jeszcze dodatkowy wymiar. Niejednokrotnie w historii Polski XX w. mieliśmy do czynienia z sytuacją, gdy siły opozycyjne w stosunku do funkcjonującego reżimu nie posiadały realnych szans na przejęcie steru władzy w drodze wyborów (w takiej sytuacji znajdowały się zarówno partie opozycyjne w okresie rządów piłsudczykowski, polskie środowiska wychodzące w drugiej połowie XX w., jak i opozycja demokratyczna w PRL). Myśliciele kreślący w takich warunkach wizje roli Polski mogli albo pogodzić się z faktem, że ich koncepcje nie będą miały żadnej szansy na urzeczywistnienie i pozostaną niejako zbiorem postulatów kreślonych z pozycji idealistycznych, albo też koncepcje te musiały zawierać w sobie receptę na przejęcie władzy w kraju, a więc musiały zakładać użycie przeciw panującemu reżimowi środków rewolucyjnych czy insurekcyjnych.

Oczywiście można tu wysunąć argument, że większość koncepcji stanowiących program polityczny lub plan reform pozostaje zazwyczaj w sferze postulatywnej, w ogóle nie doczekując się realizacji, bądź też doczekując się jedynie fragmentarycznego wprowadzenia w życie. Poza tym żadna z realizowanych koncepcji nigdy nie jest wdrażana w swym pierwotnym kształcie, a jedynie w formie uwzględniającej zmienne uwarunkowania polityczno-gospodarczo-społeczne. Jednak inną rzeczą jest opracowywać program polityczny lub gospodarczy ze świadomością, że ma on niewielkie szanse na realizację, a inną jest starać się przedstawiać wizję pożądanego kierunku przemian w kraju, mając na uwadze, że pozostanie ona prawdopodobnie albo drogowskazem na przyszłość, albo – co gorsza – swoistą formą ćwiczenia intelektualnego.

Przywołując powyższe podziały, nie sugerujemy, że analiza koncepcji dotyczących roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej musi być prowadzona z wykorzystaniem wyżej wymienionych kategorii. Po pierwsze, przedstawiona lista nie może rościć sobie prawa do kompletności. Po drugie, przedstawiony podział ma jedynie na celu ukazanie, z jak skomplikowaną i różnorodną materią mamy do czynienia. Posługiwanie się sztywną systematyką mogłoby więc doprowadzić do *szufladkowania* omawianych koncepcji, co – choć ułatwiałoby klarowną prezentację wyników prowadzonych badań – niekoniecznie należycie oddawałoby głębię tematyki pozostającej w sferze zainteresowania badawczego.

Warto zwrócić również uwagę na to, że nie zawsze poszczególne omawiane koncepcje łatwo poddawać się będą segregacji według wskazanych powyżej kryteriów. Szczególnie wizje nastawione na wielopłaszczyznowe ujęcie problemów mogą wymykać się prostemu zaszeregowaniu, gdyż zawierać będą szereg elementów nastawionych na osiągnięcie różnych celów oraz zakładających wykorzystanie wielorakich środków.

Propagowanie idei i rola myśliciela

Nie wszystkie koncepcje po upublicznieniu mogą wywrzeć wpływ na debatę społeczno-polityczną, a tylko naprawdę nieliczne uzyskają żywy oddźwięk w społeczeństwie. Nie zawsze jednak popularność jest wyznacznikiem wpływu, jaki dana idea ostatecznie wywrze. Niektóre koncepcje mogą nie zyskać szerszego rozgłosu, lecz pozostawić trwały ślad w świadomości wąskiego grona ludzi, do których początkowo trafiły. Takie koncepcje mają szansę powrócić ze zdwojoną siłą, być może w nieco zmienionej formie, w momencie, gdy będą lepiej odpowiadać aktualnemu zapotrzebowaniu społecznemu.

Wydaje się, że właśnie jednym z głównych czynników, który wpływa na dynamiczne tempo rozpowszechniania się niektórych koncepcji, jest to, że odpowiadają one na konkretne zapotrzebowanie społeczne lub polityczne. O ile w okresie Drugiej Rzeczypospolitej wszystkie działające na polskiej scenie politycznej ugrupowania musiały odnieść się w swoich programach do kwestii niejednorodnej etnicznie populacji państwa, o tyle w drugiej połowie XX w., na skutek zmian granic oraz przesiedleń, które miały miejsce w efekcie II wojny światowej, temat ten stał się problemem marginalnym, ustępując pola innym zagadnieniom wymagającym znacznie pilniejszego uzasadnienia lub rozwiązania (np. potrzebie historycznego uzasadnienia przynależności tzw. Ziemi Odzyskanych do państwa polskiego w pierwszych dekadach po II wojnie światowej).

Również gdy spojrzymy na koncepcje gospodarcze, trudno oprzeć się wrażeniu, że swoistym katalizatorem powstawania, a przede wszystkim propagowania nowych teorii na tym polu są kolejne kryzysy gospodarcze. Nie może to dziwić – występowanie problemów ekonomicznych, zwłaszcza jeśli miały one charakter długotrwały i globalny zasięg, postrzegane jest jako niewydolność dotychczas funkcjonującego systemu i nieadekwatność założeń teoretycznych leżących u jego podstaw. W sposób naturalny tego typu sytuacje stanowią podatny grunt dla rozpowszechniania się nowych teorii gospodarczych.

Oczywiście opisany powyżej mechanizm nie zawsze działa w sposób prosty. Korygowanie polityki gospodarczej państwa nie jest procesem łatwym, a wprowadzenie reform następuje zazwyczaj z pewnym opóźnieniem w stosunku do pojawienia się projektów tych reform w przestrzeni publicznej bądź w dyskursie naukowym. Dobrym przykładem może być w tym wypadku sposób, w jaki państwo polskie reagowało na wielki kryzys gospodarki światowej na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. Władze państwa przez dłuższy okres starały się przeciwdziałać skutkom kryzysu, stosując dość konserwatywne metody działania, decydując się na skorzystanie z zyskujących uznanie w innych krajach mechanizmów pobudzania gospodarki dopiero w momencie, gdy nastąpiły poważne przetasowania wewnątrz rządzącego krajem obozu władzy.

W XX w., wraz z postępującą demokratyzacją oraz umasowieniem życia politycznego i społecznego, przekształceniu uległ również sposób formułowania koncepcji, szczególnie tych, które stanowić miały fundamenty programów politycznych. Chcąc doprowadzić do realizacji własnych koncepcji, ich autor musiał zadbać o to, by swoje pomysły propagować w sposób zapewniający nie tylko dotarcie do wąskiego grona elity intelektualnej, lecz również umożliwiając ich przyswojenie przez jak najszersze grupy społeczne.

Czynnikiem, na który warto zwrócić uwagę, jest również sposób, w jaki podział sceny politycznej wpływał na poszukiwanie rozwiązań problemów

politycznych i społecznych. W sposób naturalny myśliciele o zdefiniowanym światopoglądzie, odpowiadający się za konkretną opcją polityczną, byli skłonni postulować rozwiązania zgodne z fundamentalnymi zasadami wyznawanej przez siebie ideologii.

Zjawisko rywalizacji koncepcji politycznych czy ideologii nie stanowiło żadnego *novum* specyficznego dla wieku XX. Można wręcz powiedzieć, że jest to zjawisko, którego występowanie stanowi warunek zaistnienia prawdziwej debaty politycznej lub społecznej. Jednakże obserwowane w XX w. umasowienie życia politycznego nadało temu zjawisku nowy wymiar. Polityka przestała być – przynajmniej w wymiarze deklaratywnym – domeną wąskiej grupy uprzywilejowanych. Masowy charakter procesów politycznych i społecznych nieuchronnie prowadzić musiał do uproszczenia formy (niekoniecznie sensu!) przekazu, szczególnie wtedy, gdy myślicielowi zależało na tym, aby jego idea dotarła do jak najszerzego grona odbiorców.

Warto również zwrócić uwagę na sposób, w jaki zjawisko propagowania idei przebiegało w systemach totalitarnych, stanowiących w zakresie przekazu społecznego skrajną konsekwencję umasowienia procesów politycznych. Myśliciele tworzący w realiach systemu totalitarnego, chcąc swobodnie⁷ funkcjonować w obiegu naukowym lub w szeroko rozumianych środkach masowego przekazu, musieli zadbać o to, by głoszone przez nich treści pozostawały prawowierne wobec panującego systemu wartości. Oczywiście dla twórców w pełni solidaryzujących się z obowiązującą ideologią nie stanowiło to większego problemu. W dużo gorszej sytuacji znajdowali się myśliciele pragnący wyrazić stanowisko krytyczne wobec zastanej rzeczywistości społeczno-politycznej – w ich przypadku publiczne zamanifestowanie własnych poglądów wymagało nie tylko ekwilibrystycznego podejścia do sposobu formułowania przekazu, lecz również niejednokrotnie sporej odwagi osobistej.

Istotnym z punktu widzenia omawianej problematyki badawczej wydaje się również wyłuskanie z olbrzymiego bogactwa powstałych na przestrzeni XX w. koncepcji polskich myślicieli tych poglądów, które wywarły największy wpływ lub cieszyły się największą żywotnością. Zaznaczyć przy tym wypada, że nie można kwestii propagowania poszczególnych koncepcji rozpatrywać jednoaspektowo. Niektóre idee cieszą się ogromnym zainteresowaniem opinii publicznej, szybko jednakże tracą swoje znaczenie (ze względu na falsyfikację hipotez, na których są zbudowane, bądź pojawienie się w przestrzeni publicznej idei lepiej trafiających do wyobraźni ogółu społeczeństwa). Inne koncepcje znajdują znowu jedynie wąskie grono adherentów, którzy jednakże pozostają

⁷ Należy zaznaczyć, że autor w pełni zdaje sobie sprawę z tego, że termin *swobodnie* brzmi w tym wypadku wyjątkowo ambiwalentnie.

pod ich wpływem przez dłuższy czas, powielając dodatkowo ich założenia we własnej twórczości. Dlatego podejmowane działania badawcze dają możliwość pokazania nie tylko bogactwa samych koncepcji, lecz również wielu dróg, jak koncepcje te rozprzestrzeniały się w dość hermetycznych środowiskach intelektualistów, ale też w szerszej świadomości społecznej.

Nie będziemy więc mogli uciec od pytania o sposób propagowania idei w społeczeństwie. Choć celem badań nie jest zasadniczo analiza sposobów rozpowszechniania się koncepcji w różnych grupach społecznych i fenomenu wysokiej żywotności niektórych conceptów, to jednak niewątpliwie – na podstawie wyników badań – będzie możliwe wyciągnięcie pewnych wniosków w tej materii. Nawet jeśli wnioski te nie będą mogły być traktowane jako wystarczające podwaliny pod formułowanie tez socjologicznych o charakterze uniwersalistycznym, to jednak będą one ilustrować mechanizmy, które dostrzegalne były w działalności polskich elit intelektualnych na przestrzeni XX w.

Istotną kwestią jest również ustalenie kryterium oryginalności poszczególnych koncepcji, przede wszystkim zaś wpływu najpopularniejszych w danym okresie teorii naukowych, politycznych, społecznych czy ekonomicznych na przemyslenia przedstawicieli polskich elit intelektualnych. Nie chodzi tu – rzecz jasna – o próbę udowodnienia poszczególnym myślicielom istotnych zapożyczeń czy też o deprecjonowanie znaczenia polskiej myśli społecznej, politycznej czy ekonomicznej jako takiej. Odwoływanie się do idei funkcjonujących w obiegu intelektualnym jest procesem nieuniknionym, w ten sposób koncepcje danego myśliciela zostają umieszczone w szerszym wymiarze dyskursu międzynarodowego. Należyte zbadanie procesu absorpcji obcych prądów intelektualnych, niezależnie od tego, czy były to intelektualne wiatry wiejące z Wschodu czy z Zachodu, powie nam wiele o stopniu otwartości na idee społeczne, polityczne czy ekonomiczne, cieszące się największą popularnością w perspektywie globalnej. Pozwoli także pokazać ambicje tych polskich myślicieli, którzy pragnęli swoją pracą kształtować międzynarodowy dyskurs w danej dziedzinie, a nie tylko ten prowadzony nad Wisłą.

Poszukiwanie optymalnej drogi z punktu widzenia racji stanu prowadziło często myślicieli do kontestowania zastanego porządku politycznego, gospodarczego czy społecznego. Wydaje się to zresztą procesem naturalnym – jeśli dana koncepcja nie wychodziła ze środowiska bezpośrednio związanego z aktualnym obozem władzy, to kwestionowanie zastanej rzeczywistości społeczno-politycznej niemal musiało stanowić punkt wyjścia prowadzonych rozważań.

Chociaż zainteresowanie badawcze kierować się będzie głównie na wizje roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej, to jednak wizji tych nie będzie można rozpatrywać w oderwaniu od ich autorów (np. ich dotychczasowego dorobku czy prezentowanych poglądów). Tym bardziej, że tezą mało kontrowersyjną

jest, iż nośność danej koncepcji zależała często od osobistego autorytetu osoby, która rzeczoną koncepcję upubliczniła – niezależnie od tego, czy był to autorytet o zasięgu ogólnokrajowym, czy miał on jedynie charakter środowiskowy.

W niektórych przypadkach wpływ jednego myśliciela na środowisko polityczne, które reprezentował, bywał tak silny, że tworzone przezeń koncepcje urastały do rangi oficjalnej wykładni partyjnej linii politycznej. Doskonałą ilustracją takiego przypadku może być postać Romana Dmowskiego, którego przemożny wpływ na linię ideologiczną ruchu narodowego w pierwszej połowie XX w. nie ulega wątpliwości. Pozostawiona przez niego spuścizna pisarska jeszcze za jego życia traktowana była jako oficjalna wykładnia ideologii ruchu narodowego, a w dużej mierze przez jej pryzmat jest do dzisiaj interpretowana myśl narodowa. Podobną rolę ideologicznego sztandaru wśród swoich zwolenników odgrywał Józef Piłsudski, którego jednak – mimo dość pokażnej spuścizny pisarskiej, jaką po sobie zostawił – ciężko raczej traktować jako typowego ideologa czy teoretyka politycznego.

Zestawienie Dmowskiego z Piłsudskim pozwala ukazać jeszcze jedną ciekawą właściwość wynikającą z funkcjonowania w ramach danego środowiska politycznego niepodważalnego autorytetu. O ile Dmowski przykładał bardzo dużą wagę do tego, aby oddziaływać na swoich zwolenników przede wszystkim swoimi tekstami, o tyle Piłsudski swoją pozycję polityczną budował przede wszystkim na osobistym autorytecie i charyzmie, pozostawiając swoim zwolennikom zadanie intelektualnego uzasadnienia własnych działań politycznych.

Docieramy tu do jeszcze jednego interesującego zjawiska polegającego na tym, że nie zawsze w centrum danego ruchu politycznego czy społecznego stoi konkretna ideologia czy światopogląd – niektóre z nich mogą opierać się na autorytecie swojego lidera, co może okazać się paliwem wystarczającym do uzyskania poważnego poparcia politycznego. Przypadek Piłsudskiego bardzo dobrze taką sytuację ilustruje. Po śmierci Marszałka skupiony wokół niego obóz polityczny niejako stracił fundament, na którym został wzniesiony. I choć poszczególne grupy wewnątrz obozu starały się kontynuować jego dzieło, to obóz jako taki uległ dezintegracji, gdyż każda z grup inaczej to dzieło definiowała.

Warto zwrócić uwagę, iż nie wszyscy myśliciele kreślący wizję roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej byli czynnie zaangażowani politycznie. Wielu z nich nie przejawiało nawet chęci podjęcia takiej aktywności, choć sam fakt publicznego rozgłaszania poglądów na daną kwestię trzeba traktować jako akt *de facto* polityczny. Motywacją musiała być nie tyle chęć zaistnienia na scenie politycznej, ile po prostu poczucie obywatelskiego obowiązku. W takim świetle koncepcje, które nie zyskały szerszego rozgłosu, nie mogą być traktowane li tylko jako ćwiczenie intelektualne autora, lecz jako wyraz jego obywatelskiej postawy.

Nie zawsze ogłoszenie jakiejś koncepcji wiązało się z chęcią zyskania przez jej autora rozgłosu. Wiele programów reform nie miało szerszego odzewu nie tylko dlatego, że nie trafiły na podatny grunt, ale również dlatego, że stojący za nimi myśliciel nie miał odpowiednich środków, a czasem również i chęci, aby próbować doprowadzić do realizacji założeń swoich koncepcji. Warto również zwrócić uwagę na fakt, że historia dostarcza nam wielu przykładów myślicieli, którzy wyprzedzili swoje czasy. Osoby tego typu nie zawsze potrafiły przebić się ze swoimi poglądami do świadomości społecznej współczesnych, co nie może dziwić zwłaszcza wtedy, gdy publikowane koncepcje miały odpowiadać na potrzeby lub zagrożenia, które nie zdążyły jeszcze zaistnieć. Umiejętność antycypowania potrzeb społecznych, zanim one wystąpią, choć jest cechą niezwykle cenną, to jednak trudno osiągalną, a korzystanie z niej pozostaje obciążone dużym ryzykiem – stawianie diagnoz w stosunku do przyszłości musi zakładać szeroki margines błędów.

Wiele tworzonych na przestrzeni XX w. koncepcji dotyczących roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej nie doczekało się nigdy szerszego oddźwięku. Jednak fakt, że nie odegrały one większej roli w dyskursie społecznym czy politycznym, nie oznacza, że nie są one materiałem godnym analizy. Warto również zauważyć, że koncepcje, które zyskują szczególnie duży odzew społeczny, często mają tendencję do życia własnym życiem. Często ulegają również ewolucji i z biegiem czasu mogą dość znacząco odbiegać od swojej wersji pierwotnej.

Niezwykle obszerny zakres przedstawianej tematyki sprawia, że złudną byłaby nadzieja na osiągnięcie rezultatów, które mogłyby uchodzić za ustalenia kompletne i ostateczne. Jednakże przyjęcie ambitnych założeń badawczych powinno zaowocować stworzeniem bazy wiedzy, która uprawniała będzie do sformułowania szeregu wniosków odnoszących się do polskich elit intelektualnych, jak również społeczeństwa polskiego jako całości. Przed badaczem zajmującym się tą tematyką otwiera się więc możliwość naszkicowania zarysu swoistego portretu zbiorowego polskich elit politycznych, kulturalnych i naukowych.

Wydaje się, że jako społeczeństwo powoli zbliżamy się do momentu, kiedy będziemy mogli spojrzeć na dzieje wieku XX (a przynajmniej większości tego okresu) *sine ira et studio*. Przeprowadzenie dogłębnej analizy wizji roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej w koncepcjach geopolitycznych, gospodarczych i cywilizacyjno-kulturowych w XX w. pozwoli na osadzenie w odpowiednim kontekście historycznym wyzwań, przed którymi staje współczesne państwo polskie. Powinno to doprowadzić zarówno do lepszego zrozumienia dwudziestowiecznej historii Polski, jak i drogi, jaką przebyły polskie elity intelektualne w okresie ostatnich kilku dekad.

Podsumowanie

Przedstawione powyżej rozważania nad podstawowymi zagadnieniami metodologicznymi dotyczącymi wizji roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej roztaczanych przez polskich myślicieli na przestrzeni XX w. mogą stanowić punkt wyjścia badań w tym zakresie tematycznym. Jest to krok ważny dla każdego badacza, który postanowi zmierzyć się z tym wyjątkowo obszer- nym przedmiotem.

Nie trzeba długo przekonywać, jak niezwykle rozległa i różnorodna jest tematyka postrzegania roli Polski w Europie Środkowo-Wschodniej. Od ostat- nich dekad XIX w., kiedy powstały zręby nowoczesnej polskiej myśli politycz- nej, aż do dnia dzisiejszego postrzeganie roli i miejsca Polski ulegało ciągłym fluktuacjom wynikającym zarówno z regionalnej i globalnej sytuacji między- narodowej, jak i z ewolucji samego społeczeństwa polskiego. Burzliwa historia ziem polskich w XX w., naznaczona zarówno wyniszczającymi wojnami, jak i wieloletnim jarzmem komunizmu, choć stanowiła pasmo traumatycznych przeżyć, to jednocześnie była okresem działalności szeregu wybitnych jedno- stek, które wywarły wręcz monumentalny wpływ na polskie dziedzictwo poli- tyczne, gospodarcze i kulturowe, by wspomnieć chociażby Józefa Piłsudskiego, Romana Dmowskiego, Ignacego Jana Paderewskiego, Władysława Sikorskiego, Jerzego Giedroycia czy wreszcie – *last but not least* – Jana Pawła II. Prowadze- nie badań z zakresu sposobu postrzegania roli Polski w Europie Środkowo- -Wschodniej w koncepcjach rodzimych myślicieli – zarówno tych powszechnie znanych, jak i tych, których nazwiska nie zawsze przebijają się w dzisiejszej deba- cie publicznej – wydaje się w tej perspektywie zadaniem szczególnie istotnym i pozwalającym na ukazanie ciągu przyczynowo-skutkowego, który w dużej mierze zdeteterminował dzisiejszy kształt i charakter państwa polskiego oraz zaj- mowaną przez nie pozycję na arenie międzynarodowej.